

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.479](https://doi.org/10.12681/mnimon.479)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ Μ. Χ. (1991). Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. *Μνήμων*, 13, 121-138. <https://doi.org/10.12681/mnimon.479>

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης ἀνήκει στὴν ἱστορία τῆς ἰταλικῆς μετανάστευσης στὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ συνδυάζεται μὲ τὶς πρῶτες ἐλληνικὲς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, τὰ μεταξουργεῖα Δουρουτῆ στὴ νότια Πελοπόννησο. Οἱ ἰταλοὶ τεχνίτες ποὺ θὰ πλαισιώσουν αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ ἐγχείρημα εἶναι φορεῖς μιᾶς τεχνικῆς ἐξειδίκευσης καὶ ταυτόχρονα μετέχουν σ' ἓναν πλατὺ ἰδεολογικὸ χῶρο, διαμορφωμένο μέσα ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ζυμώσεις τοῦ ἀγῶνα τῆς ἰταλικῆς παλιγγενεσίας (Risorgimento). Ἀντιπροσωπεύουν δηλαδὴ ἓνα ἰταλικὸ κοινωνικὸ στρώμα —εἰδικευμένοι τεχνίτες ἀστικῆς προέλευσης— ποὺ ἀνάλογό του δὲν ἔχει ἀκόμη διαμορφωθεῖ στὸ ἐλληνικὸ κράτος τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ.

Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ἰταλῶν τεχνιτῶν στὸ νέο τόπο ἐγκατάστασης εἶναι δυνατὴ ἐφόσον ἀξιοποιηθοῦν τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικά τους: ἡ τεχνικὴ ἐξειδίκευση καὶ ἡ ἐντονὴ πολιτικοποίηση. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ἡ συγκεκριμένη ζήτηση ἐργασίας, καθὼς καὶ ὁ ἰδεολογικὸς προβληματισμὸς γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἐθνικοῦ ἐλληνικοῦ κράτους εἶναι οἱ δύο χῶροι ποὺ προσφέρονται γιὰ τὴν ἀφομοίωσή τους.

Τὸ συγκεκριμένο δεῖγμα παρουσιάζει ἰδιαιτέρως δυσκολίες στὴ μικροῖστορικὴ ἀνασύστασή του. Θὰ ἐξετάσουμε ὡς παράδειγμα τὸ ζεῦγος τῶν ἀρχιτεχνιτῶν τοῦ μεταξουργεῖου Δουρουτῆ στὴ Σπάρτη. Ἡ ἱστορία του ἀναδεικνύει τοὺς διαφορετικοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία, οἱ ὁποῖοι θὰ ὀδηγήσουν τὸ ζεῦγος τῶν Ἰταλῶν στὴν περιθωριοποίησή του στὸ ἐλληνικὸ κράτος. Ἡ πρῶτη ἐλληνοῖταλικὴ σχέση ἐξαρτημένης ἐργασίας ἀποτυχαίνει καὶ λίγο ἀργότερα τὰ ἰταλικά ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ '48 βουλιάζουν, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα φαίνεται νὰ ἔχουν μικρὸ ἰδεολογικὸ ἀντίκτυπο παρὰ τὴ σύγχρονη εἰδησεογραφικὴ κάλυψη.

Ἡ λειτουργία τῆς πρώτης μεταξουργίας τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου Δουρουτῆ στὴ Σπάρτη τὸ 1836¹ συνιστᾷ μιὰ πρώτη ὀργανωμένη προσπάθεια «μεταφο-

1. Βλ. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς ἐκβιομηχάνισης*, Ἀθήνα 1986,

ρᾶς τεχνολογίας» στο νεοελληνικό κράτος που συνοδεύεται και από την εγκατάσταση ειδικευμένων ιταλών τεχνιτών στην κατεργασία του μεταξιού. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα πρώτο στάδιο εξέλιξης τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἐμπειρικὴ τεχνικὴ στὴν εἰδικευμένη τεχνικὴ πού συνοδεύει μία ὀρθολογικότερη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ὁ ἐμπορικὸς οἶκος Δουρούτη πού ἀναλαμβάνει αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ ἐγχεῖρημα ἔχει ἤδη μακροχρόνια οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴν Ἰταλία, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἡ ἐπιχείρηση προωθεῖ τὴν ἐξαγωγή πρώτων ὑλῶν ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο στὴν Ἀγκῶνα, ὅπου ἡ οἰκογένεια Δουρούτη κατέχει καὶ τὸ προξενικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιπροσώπευσης τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Ἡ ἀναζήτηση τεχνολογίας γιὰ τὸ πρῶτο σημαντικὸ μεταξουργεῖο τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἦταν φυσικὸ νὰ ὀδηγήσει στὸν ἰταλικὸ χῶρο. Ἡ παραγωγή τοῦ μεταξιού παρουσιάζει μεγάλη ἀνάπτυξη ἐκεῖ καὶ περιλαμβάνει ὅλες τὶς διαδικασίες, ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου σπόρου ὡς τὴ βιομηχανοποίησιμη μεταξοκλωστή γιὰ τὴν παραγωγή μεταξωτῶν ὑφασμάτων. Τὰ ἰταλικά πρότυπα τῆς μεταξουργίας καὶ τῆς σηροτροφίας, πού ξεκινοῦν ἀπὸ τοὺς ὑδροκίνητους μύλους τύπου bolognese τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ φτάνουν στοὺς κανόνες σωστῆς σηροτροφίας τοῦ λομβαρδοῦ Vincenzo Dandolo στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., κυριαρχοῦν στὸ χῶρο τῆς πρώιμης μεταξουργίας².

Οἱ προϋποθέσεις πού ὀδήγησαν στὸ οἰκονομικὸ ἐγχεῖρημα τῆς μεταξουργίας στὴ Σπάρτη καὶ τὸ Νησί (Μεσσήνη) προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σύμπτωση τῆς παραδοσιακῆς παραγωγῆς κουκουλιῶν καὶ ἀκατέργαστου μεταξιού οἰκιακῆς προέλευσης ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ παραγωγή καὶ ἡ ἐξαγωγή ἀκατέργαστου μεταξιού ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ παπικοῦ κράτους καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν Ἀγκῶνα. Ὁ Κωνσταντῖνος Δουρούτης θὰ συγκεράσει τὴν ἐμπειρία πού εἶχε ἀποκτήσει ἡ οἰκογένειά του κατὰ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ τῆς στὴν Ἀγκῶνα μὲ τὶς ἐπιχειρηματικὲς δυνατότητες πού προσέφερε ἡ ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ἡ δεκαετία τοῦ 1830 εἶναι σημαντικὴ τόσο γιὰ τὴν

33-44. Ἡ συγγραφέας εὐστοχα διαπιστώνει τὴ σχέση ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῆς μηχανοκίνητης στὴ νότια Πελοπόννησο καὶ τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος κατεργασίας τοῦ μεταξιού, στὴν ὁποία νικητὴς ἀναδεικνύεται ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία.

2. Carlo Poni, «All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XVII-XVIII)», *Rivista Storica Italiana*, 88/3 (1976), 444-497. Giuseppina Valenti Fiorelli, «La sericoltura a Jesi nell'Ottocento», στί: S. Anselmi (ἐπιμ.), *Nelle Marche Centrali*, τ. II, Jesi 1979, 1268. Τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ ἐγχειρίδιο σηροτροφίας πού κυκλοφορεῖ στὸ ἐλληνικὸ κράτος μὲ πρότυπο τὶς θεωρίες τοῦ κόμη Δάνδολου εἶναι τοῦ Γρ. Παλαιολόγου, *Ἑρμηνεία περὶ ἀνατροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος καὶ καλλιέργειας τῆς μωρέας*, Ἀθήνα 1838.

παπική μεταξουργία, που θα υποταχθεί μετά την πρωτοβιομηχανική της άνθηση σε δυναμικότερα καπιταλιστικά σχήματα, όσο και για την ελληνική μεταξουργία που διανύει ακόμη τη νηπιακή της ηλικία. Η αγροτική απασχόληση και η έμπορευματική παραγωγή είναι οι κύριοι συντελεστές της πρωτοβιομηχανικής φάσης και στις δύο περιπτώσεις. Μόνο του όμως το μετάξι δεν θα καταφέρει ν' αλλάξει ριζικά το χαρακτήρα του συστήματος παραγωγής.

Στην Αγκώνα, κύριο λιμάνι του παπικού κράτους στην Αδριατική, το μετάξι αποτελούσε το πιο κερδοφόρο προϊόν του εξωτερικού εμπορίου στον 18ο αιώνα³. Παράλληλα η παραγωγή μεταξιοῦ και η ύφαντική μεταξωτῶν ύφασμάτων γνώρισε μεγάλη άνθηση στην περιοχή, ὥστε ν' αποτελεῖ τυπικό δείγμα πρωτοβιομηχανικῆς ανάπτυξης με βάση το μετάξι⁴. Μέσα στους ὅρους του κλειστοῦ παιχνιδιῦ τῆς οἰκονομίας ἦταν ἀπαγορευμένη ἡ μετακίνηση τῶν ἀρχιτεχνιτῶν ἔξω ἀπὸ τὸ παπικὸ κράτος. Ἡ παραδοσιακὴ μανιφατούρα ὅμως, ποὺ εἶχε τὶς ρίζες της στὸν 14ο αἰ., ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. ἀντιμετωπίζει ἐσωτερικὴ κρίση, ἐξαιτίας τῆς καθυστερημένης ἰοινοικονομικῆς δομῆς τοῦ παπικοῦ κράτους. Ἡ διαχείριση τοῦ μεταξιοῦ στὸν ἰταλικὸ χῶρο περνᾷ σιγὰ σιγὰ στὴ Λομβαρδία καὶ στὴ Βενετία. Μετὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. ἡ πτώση τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ εἶναι μεγάλη στὸ παπικὸ κράτος. Τὴν κρίση ἐπιταχύνουν: ἡ μειωμένη γαλλικὴ ζήτηση, ἡ μαζικὴ παραγωγή βαμβακερῶν ὑφασμάτων καὶ ἡ συνακόλουθη στροφὴ τῆς γυναικείας μόδας πρὸς τὰ βαμβακερά, καὶ τέλος ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια.

Ἡ παραγωγή μεταξιοῦ ἦταν ὁ πιὸ ζωτικὸς οἰκονομικὸς τομέας στὸ Fossombrone, πόλη ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴ Σενιγάλλια καὶ τὴν Αγκώνα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ παπικοῦ κράτους. Οἱ καλὲς ποιότητες ποὺ παρήγοντο ἐκεῖ εἶχαν προορισμὸ τὸ Λονδίνο καὶ τὸ πανηγύρι τῆς Σενιγάλλιας, ἐνῶ οἱ κατώτερες (strusci κ.ἄ.) εἶχαν προορισμὸ τὴ ντόπια μανιφατούρα. Ἡ τεχνικὴ ἀναπλήσις τοῦ μεταξιοῦ κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Fossombrone ἔκανε τοὺς τεχνίτες καὶ τὸ προϊόν τους ξακουστούς. Τὸ ἀκατέργαστο μετάξι τοῦ Fossombrone ἦταν γνωστὸ γιατί δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ δεύτερο κλώσιμο. Ἡ χοντρή μεταξοκλωστὴ παρήγε ἓνα καλὸ χοντρὸ ὕφασμα. Ἡ ποιότητα τοῦ μεταξιοῦ τῆς περιοχῆς στηριζόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ μαλακὸ, χωρὶς ἄλατα ἀσβεστίου, νερὸ τῆς περιοχῆς. Στὸν 19ο αἰ. ὅμως ἦταν ἀπαραίτητος ὁ τεχνολογικὸς ἐκσυγχρονισμὸς ποὺ θὰ συνδυαζόταν μετὰ αὐξηση τῆς παραγωγῆς καὶ μείωση τῶν ἐξόδων⁵.

3. A. Caracciolo, *Le port franc d'Ancône*, Παρίσι 1965, 199.

4. Ἰδιαιτέρα μετὰ τὸ 1740, βλ. A. Dewerpe, *L'industrie aux champs. Essai sur la proto-industrialisation en Italie du Nord (1800-1880)*, Ρώμη 1985, 130-132.

5. Giuliana Carreras, «L'industria serica a Fossombrone», *Quaderni Storici delle Marche*, 1 (1966), 129, 137. Τελικὰ τὸ 1839 ἐγκαθίσταται στὸ Fossombrone τὸ πρῶτο ἀτμοκίνητο κλωστήριο μεταξιοῦ, συνολικῆς ἀξίας 14.000 σκούδων = 84.000 δρχ., ποὺ ἀπασχολοῦσε 165 ἐργάτες. Ἰδιοκτῆτης ἦταν ὁ οἶκος Leuchtenberg, ποὺ ἀπορρόφησε ὅλη τὴν παραγωγή κουκουλιῶν τῆς Αγ-

Ἡ μεταξουργία λοιπὸν τῆς περιοχῆς στηριζόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ἐμπειρικὲς μεθόδους, δὲν κατάφερε ὥστόσο νὰ ἐφαρμόσει βιομηχανικὲς μεθόδους μὲ ἀποτέλεσμα τὸ προϊόν νὰ παραμένει ἀκριβό. Ἐτσι ἐγκλωβισμένη στὴ γενικὴ κρίση ἡ μεταξουργία τοῦ Fossombrone κατέρρευσε⁶.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἡ θεσμικὴ ὑποδομὴ γιὰ βιομηχανικὲς ἀπόπειρες θὰ δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἱδρυση τοῦ κράτους. Ὁ Κωνσταντῖνος Δουροῦτης θὰ πρωτοστατήσῃ στὴν προσπάθεια ἀπόκτησης προνομίων ποὺ θὰ ὑποστηρίξουν τὸ ἐγχείρημά του. Ἡ ἱστορία τῆς ἀπόκτησης τῶν προνομίων γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ μεταξουργείου στὴ Σπάρτη ἔχει δύο ὄψεις: τὴν ἐπίσημη, ποὺ ἀφορᾷ τὶς αἰτήσεις τοῦ Δουροῦτη πρὸς τὸν Ὁθωνα καὶ τὸ Δημόσιο ἀπὸ τὸ 1834 καὶ μετὰ⁷ καὶ τὴν ἀνεπίσημη ποὺ ἀφορᾷ τὶς προσωπικὲς σχέσεις στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται ὀρισμένες κινήσεις τοῦ Δουροῦτη στὴν Ἀθήνα ὅπου προωθεῖ τὸ ἐπιχειρηματικὸ του σχέδιο⁸. Ὁ μεσολαβητὴς του πρὸς τὸν Ὁθωνα εἶναι ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός. Ἐπίσης μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ νεαροῦ βασιλιᾶ στὴ Βαυαρία μέσο Ἀγκώνας τὸ 1836, ὁ Κωνσταντῖνος Δουροῦτης εἶχε συστήσῃ στὸν πατέρα του νὰ περιποιηθεῖ ἰδιαιτέρως τὸν Ὁθωνα καὶ νὰ τὸν συνοδεύσῃ σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν Ἰταλία⁹. Αὐτὲς οἱ κυκλωτικὲς ἐνέργειες τοῦ Δουροῦτη συνοδεύουν τὶς ἐπίσημες αἰτήσεις του πρὸς τὸν Ὁθωνα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν προστατευτικῶν προνομίων.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα τῆς ἐπιχείρησης εἶναι ἡ μεταφορὰ καὶ ὑλοποίηση τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς γνώσης τῆς ἰταλικῆς μεταξουργίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, κοντὰ στὴν πρώτη ὕλη. Τὰ σχέδια γιὰ τὸ κτίριο τοῦ μεταξουργείου εἶχαν ἤδη γίνῃ τὸν Μάιο 1836 πᾶνω σὲ ἰταλικά πρότυπα, στὰ ὁποῖα ἀρχίζουν ἀμέσως οἱ τροποποιήσεις καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Δουροῦτη. Ἀντὶ γιὰ τοὺς δύο ὁρόφους τοῦ κτιρίου ἐπιλέγεται ἡ οἰκονομικότερη λύση τοῦ μονόροφου μὲ ἓνα μεγάλο δωμάτιο καὶ στὸ πλᾶι τρία ἀκόμη δωμάτια. Ἡ ἐπίβλεψη τῆς κατασκευῆς

κῶνας παρακάμπτοντας ὅλες τὶς μικρὲς ἀγορές. Στὸ ἴδιο, 142-143 καὶ Giuseppina Valenti Fiorelli, «La sericoltura...», 1273.

6. Giuliana Carreras, «L'industria serica...», 126-140. Παρόμοια μὲ τοῦ Fossombrone ἦταν καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ μαλλιῶ καὶ τοῦ μεταξιῶ στὸ γειτονικὸ Jesi στὸ ὁποῖο ἡ κυκλοφορία αὐτῶν τῶν δύο προϊόντων σβῆγει γύρω στὸ 1840 μετὰ τὴν ἀκμὴ τῶν χρόνων 1732-1750 ποὺ εἶχε προκαλέσει καὶ τὴ δημιουργία μεταποιητικῶν μονάδων στὴν περιοχή. W. Angelini, «Dall'occupazione francese di fine Settecento all'Unità», στό: S. Anselmi (ἐπιμ.), *La provincia di Ancona. Storia di un territorio*, Μπάρι 1987, 77.

7. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές...*, 34-35 καὶ Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Ἀρχεῖον Μιχαὴλ Ἰατροῦ (1802-1893)», *Τετράδια Ἑργασίας Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, ἀρ. 6, Ἀθήνα 1983, 27.

8. Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρχεῖο Δουροῦτη, Κωνστ. Δουροῦτης (Ἀθήνα) πρὸς Γεώργ. Δουροῦτη (Ἀγκώνα) 10 Μαΐου 1836, φκ. 144, 63-64.

9. Στὴ συνοδεία τοῦ βασιλιᾶ ἦταν καὶ ὁ «τρελλὸς» ὑπασπιστὴς του Ἡλίας Κατσάκος Μαυρομυχάλης, ὁ.π., σμ. 8. Τὸ ταξίδι τοῦ Ὁθωνα στὴ Βαυαρία μέσο Πάτρας στὶς 2/14 Μαΐου βλ. Φ. Γλύτσης κ.ἄ., *Ἐπιτομὴ ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν*, τ. Γ': 1836-1837, ἀρ. ἐπιτομῆς 59/17α, Ρίζος πρὸς Lyons, 8/20 Μαΐου 1836: F.O. 32/59/103 (28).

έπρεπε να γίνει επίσης από Ιταλό, τόν «Μπαλνταντόνη», όπως σημειωνόταν ελληνικά το όνομά του¹⁰. Η οικονομία στην κατασκευή, που υπολογιζόταν να κοστίσει 2.000 τάληρα, συνοδεύεται και από την ανάγκη εξοικονόμησης του χρόνου κατασκευής, ώστε σε τρείς μήνες να είναι έτοιμο. Ένας κίνδυνος άργοπορίας έντοπιζόταν στις αρχαιολογικές άνησυχίες του Ιταλού επιβλέποντα, ό οποίος μπορεί να τους καθυστερούσε για να επισκεφθεί τις ελληνικές αρχαιότητες¹¹. Θαυμάσιο δείγμα σύγκρουσης νοοτροπιών μεταξύ του Ιταλού μηχανικού και του Έλληνα επιχειρηματία. Το πνεύμα της οικονομίας του περιττού είναι φανερό από τα πρώτα βήματα της επιχείρησης και σύμφυτο με τη γενικότερη κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση. Έτσι όλες οι παραπάνω επεμβάσεις του ιδιοκτήτη οδηγούν σε τεχνικές και κτιριακές αναντιστοιχίες¹².

Ο «μηχανολογικός» εξοπλισμός του μεταξουργείου αποτέλεσε την επόμενη δύσκολη τεχνολογική προσαρμογή. Τόν Νοέμβριο του 1836 ό Δουρούτης, από το Γύθειο πλέον, ζητούσε την ταχύτατη απόστολή δύο μηχανών για την παραγωγή μεταξιδιού κατά τόν Ιταλικό τρόπο. Η έγκαιρη απόστολή των μηχανών ήταν απαραίτητη ώστε να προλάβουν να κατεργαστούν το μετάξι έσοδείας 'Ιουνίου- 'Ιουλίου. Έδω θα πρέπει να σημειωθεί ή άμφιταλάντευση του Δουρούτη μεταξύ της παλαιάς μεθόδου και της άτμοκίνησης. Η επιλογή έξαρτιόταν από το ύψος της επένδυσης και από την απόδοση της νέας τεχνικής. Τελικά ό Δουρούτης επιζητούσε μία εξελιγμένη μορφή της παλαιάς μεθόδου που εφαρμόζοταν στη Λούκα και στη Φλωρεντία, την οποία θεωρούσε προτιμότερη από τη δαπανηρή επιλογή της άτμοκίνησης που απαιτούσε μόν λιγότερους εργάτες, αλλά δέν ήταν «άσφαλής»¹³. Έγκαίρως λοιπόν άπασχόλησε τόν Δουρούτη τό πρόβλημα των είδικευμένων εργατικών χειρών. Όσο για την έλλειψη άσφάλειας της άτμοκίνησης μεθόδου, μάλλον ύπονοούσε την επικινδυνότητα της μηχανής, καθώς και τό πρόβλημα επιδιόρθωσης και συντήρησής της.

Μετά την έναρξη λειτουργίας του μεταξουργείου στη Σπάρτη την άνοιξη του 1837, τόν Όκτώβριο του ίδιου έτους ό Mariano Baruffi από τό Fossombrone ένημέρωνε τόν Δουρούτη για τόν τεχνολογικό εξοπλισμό του μεταξουργείου του G. Buffoni: 22 μικρές μηχανές δημιουργούσαν ύποδοχές για διπλά φουρνά-

10. Η οικογένεια Baldantoni ήταν είδικευμένη στην κατασκευή μηχανών άτμου. F. Bonelli, «Evoluzione demografica ed ambiente economico nelle Marche dell' Ottocento», στό: *Archivio economico dell' Unificazione Italiana*, σειρά II, τ. XII, Τορίνο 1967, 166, σημ. 2. Τό γνωστότερο μέλος της οικογένειας ήταν ό Giuseppe Baldantoni ('Αγκώνα 1784 - 'Αγκώνα 1873) ό οποίος μπορεί να ταυτίζεται με τό μηχανικό του Δουρούτη. Βιογραφικές πληροφορίες βλ. στό όμώνυμο λήμμα στό: *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 5, Ρώμη 1963, 443.

11. Εταιρεία 'Ελληνικού και Λογοτεχνικού 'Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.), άρχείο Δουρούτη (άκατάτακτο), Κωνστ. Δουρούτης (Γύθειο) πρός Γεωρ. Δουρούτη ('Αγκώνα), 11/23 Νοεμ. 1836, φκ. 7, 1836.

12. Κ. Σπηλιωτάκης, «'Αρχείον...», 28-29.

13. 'Ο.π., σημ. 11.

κια στα όποια εγκαθίστανταν 44 καζάνια, συνολικής αξίας 528 σκούδων [=3.168 δρχ.]¹⁴. Η μοναδική μηχανοποίηση που είχε υιοθετήσει το μεταξουργείο Buffoni, μία από τις δυναμικότερες μονοκατοῦρες στο Fossombrone, από το 1824, ήταν ένας μεγάλος τροχός κινούμενος από τέσσερις άνδρες, που έβαζε σε κίνηση τούς τυλικτῆρες.

Οι στενές και μακροχρόνιες σχέσεις του οίκου Δουρούτη με την αδριατική πλευρά του παπικού κράτους δεν αφήνουν αμφιβολία ότι γνώριζε αρκετά καλά τούς ανθρώπους και τὰ πράγματα τῆς μακραίωνης ιταλικῆς μεταξουργίας. Η στάθμιση τῶν οικονομικῶν και κοινωνικῶν συνθηκῶν στή νότια Πελοπόννησο δεν ἄφηναν περιθώρια γιὰ τολμηροὺς τεχνολογικοὺς νεωτερισμούς. Ἦδη τὸ ὅλο ἐγχείρημα ἦταν ἀρκετὰ πρωτοπόρο στὸ χῶρο του.

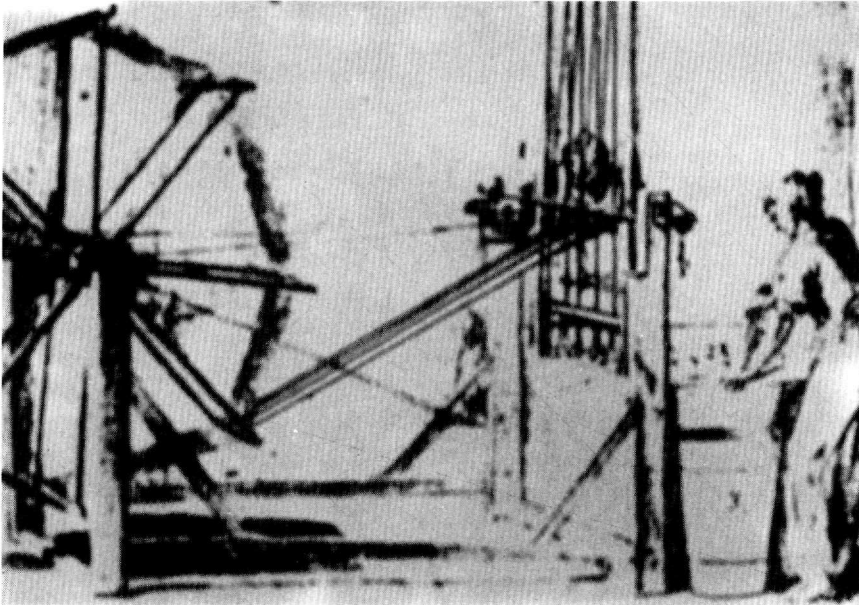
Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς μεταξουργίας σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἦταν ἡ εἰδικευμένη ἐμπειρία τῶν χειροτεχνῶν παρὰ οἱ τεχνικὲς βελτιώσεις. Ἡ προσπάθεια εἰσαγωγῆς τῆς προσαρμοσμένης ιταλικῆς τεχνικῆς στὸ μεταξουργεῖο τῆς Σπάρτης δὲν μπορούσε λοιπὸν παρὰ νὰ συνοδευτεῖ καὶ μὲ τὴ μετάκληση εἰδικευμένων τεχνιτῶν¹⁵. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὄχι μόνο ἡ μονοκατοῦρα ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ἡ βιομηχανία μεταξωτῶν ὑφασμάτων εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον ἐργασιοβόρες σὲ σχέση μὲ τὶς βιομηχανίες μάλλινων καὶ βαμβακερῶν ὑφασμάτων¹⁶.

Οἱ ἱταλοὶ μεταξουργοὶ ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸ παπικὸ κράτος κατέχουν μία τεχνικὴ ἐξειδίκευση. Στὴν πατρίδα τους ὅμως ἡ μεταξουργία περνᾷ μεγάλη κρίση καὶ προφανῶς ἔχει δημιουργηθεῖ μείωση τῆς ζήτησης ἐργασίας στὸν κλάδο. Ἔτσι μὲ γέφυρα τὸν Δουρούτη μία ὁμάδα ἱταλῶν μεταξουργῶν ἔρχεται στὸ νεαρὸ ἐλληνικὸ κράτος. Ὑποθέτουμε ὅτι τὸ καλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο ἑνὸς εἰδικευμένου τεχνίτη συνδυάζεται καὶ μὲ πολιτικὴ εὐαισθησία ἀρκετὰ ὑψηλῇ. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ κατοίκους ἀστικῶν κέντρων ποὺ μετακαλοῦνται εἴτε ἐποχικὰ εἴτε μόνιμα γιὰ νὰ λειτουργήσουν τὰ μεταξουργεῖα στὴ Σπάρτη καὶ στὸ Νησί, σ' ἓναν χῶρο ἀγροτικὸ καὶ καθυστερημένο ποὺ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Οἱ ἱταλοὶ τεχνίτες καλύπτουν τὶς περισσότερες ἀνάγκες λειτουργίας τῶν μεταξουργείων. Συνήθως εἶναι ζευγάρια μὲ διάφορες εἰδικότητες στὴν παραγωγή μεταξιοῦ (piegatrice, sbroggatrice, sottiere, maestre) ποὺ δουλεύουν τὰ κουκούλια μετὰ τὴν ἐσοδεία τοῦ Μαῖου. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀναλαμβάνουν καὶ νὰ διδάξουν τὴν τεχνικὴ ἀναπῆνισης

14. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Μ. Baruffi (Fossombrone) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη (Σπάρτη), 25 Ὀκτ. 1837, φκ. 8, 1837.

15. Κ. Σπηλιωτάκης, «Ἀρχεῖον...», 28-30.

16. Τῇ συνδυασμένη λειτουργίᾳ τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀτμοκίνησης στὴ βικτωριανὴ ἐποχὴ ἀναλύει ὁ R. Samuel, «The Workshop of the World: Steam power and Hand Technology in mid-Victorian Britain», *History Workshop*, 3 (1977), 6-72. Τὸ 1870 ὁ δείκτης ἱποδύναμης ἀνὰ θέση ἐργασίας στὴ βιομηχανία μεταξωτῶν εἶναι χαμηλὸς (10 HP ἀνὰ θέση ἐργασίας), ἐνῶ ἡ βιομηχανία βαμβακερῶν χρειαζόταν 100 HP ἀνὰ θέση ἐργασίας (στὸ ἴδιο, 18-19).

Τεχνολογική καινοτομία: τροχὸς μεταξουργίας ἀπὸ τὴ Λούκκα
(Luigi dal Pane, *Storia de lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815*, Μιλάνο 1958, πίν. IV)

κατὰ τὴ μέθοδο τοῦ Fossombrone σὲ ντόπιους τεχνίτες.

Στὸ χαλαρὸ ἐργασιακὸ πλαίσιο ποὺ λειτουργεῖ ἡ μεταξουργία στὴν Ἑλλάδα εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ τὸ ἡμερομίσθιο τῶν μεταξουργῶν. Γιὰ τὰ κουκούλια ἐσοδείας 1838 στὴ Σπάρτη ὁ Κωνσταντῖνος Δουρούτης ζητοῦσε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του στὴν Ἀγκώνα 5-6 γυναῖκες *piegatrici* καὶ 20-30 γυναῖκες *maestre* μὲ ἡμερομίσθιο γύρω στὶς 2,5 δρχ. (40-45 βαγιῶν) γιὰ τὶς ἐργασίες ἡμέρες, ἐνῶ τὸ χειμῶνα θὰ δούλευαν τὶς δεύτερες ποιότητες, «τὰ χοντρά» (*strusci*), μὲ ἡμερομίσθιο 20% περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Fossombrone. Ἡ συμφωνία θὰ ἦταν διαρκείας 2 ἐτῶν καὶ τὰ ἔξοδα μετακίνησης καὶ διαμονῆς στὴ Σπάρτη θὰ ἦταν πληρωμένα ἀπὸ τὸν ἐργοδότη¹⁷.

Στὸ μεταξὺ τελείωνε τὸ 1838 ἡ κατασκευὴ τοῦ μεταξουργείου στὸ Νησί, μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Σπάρτης, καὶ ὁλόκληρος ὁ ἐξοπλισμὸς του μαζί μὲ 38 καζάνια, 60 κοφίνια καὶ 200 κάδους ξύλινους γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ εἶχε παραγγελεθεῖ στὴν Ἀγκώνα¹⁸.

17. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Γ'ύθειο) πρὸς Ἰωάννη Δουρούτη (Ἀγκώνα), 27 Νοεμ. 1837, φκ. 8, 1837.

18. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) πρὸς Ἰωάννη Δουρούτη (Ἀγκώνα), 1 Ἰαν. 1838, φκ. 9, 1838. Ὅλα τὰ μεταλλικὰ καὶ ξύλινα ἐξαρτήματα τοῦ μεταξουργείου μὲ πρότυπο τὸ μεταξουργεῖο τοῦ G. Buffoni κατασκευάστηκαν στὸ Fossombrone. Βλ. ἀντίγραφα

Οι διαπραγματεύσεις για την έπιλογή του αρχιτεχνίτη στο Νησί αφορούσαν τον G. Arcangeli με μηνιαίο μισθό 150 δρχ. για τους 3-4 μήνες που διαρκούσε η παραγωγή μεταξιού¹⁹. 'Ο ίδιος ό 'Ιταλός υποσχόταν να φτιάξει μεταξύ όμοιο με εκείνο του Fossombrone με τον όρο ότι θα είχε μαζί του Ιταλίδες τεχνίτριες²⁰. 'Ο Δουρούτης, γνωρίζοντας την κρίση που μάστιζε τους μεταξουργούς στο παπικό κράτος, αναζητούσε τεχνίτες και από άλλες πόλεις, γιατί, όπως έγραφε: «οί Φοσομπρονάτοι έχουν πολλές απαιτήσεις διότι νομίζονται οί θεοί του μεταξιού». Γι' αυτό ζητούσαν ύψηλά ήμερομίσθια και άνεσεις· ενώ —όπως σημείωνε— στην πατρίδα τους «τους θερίζει ή πείνα [...] και τρώγουν φασόλια και στοκοφίσι εδώ θέλουν κοτοπούλια»²¹.

Η κακή σοδειά των κουκουλιών το 1838 και οί διαμάχες με τους Ιταλούς τεχνίτες τορπιλίζουν την εύρυθμη λειτουργία των μεταξουργείων. Στις 10-15 Μαΐου 1839 άρχιζε ή νέα έτήσια έπεξεργασία των κουκουλιών στο Νησί και στις 10-15 'Ιουνίου στη Σπάρτη με την προοπτική να παραχθούν 2000 όκάδες μεταξύ Ιταλικό και 1000 όκάδες χοντρό για την τοπική κατανάλωση²². Γεγονός που δηλώνει ότι ό Δουρούτης στόχευε με τον Ιταλικό τρόπο παραγωγής μεταξιού να πραγματοποιήσει όχι μόνο έξαγωγή καλής ποιότητας μεταξιού, αλλά να έκμεταλλευθεί και τή δυνατότητα κατεργασίας κατώτερων ποιότητων για την τοπική ζήτηση, ακολουθώντας το πρότυπο τής μεταξουργίας του παπικού κράτους. 'Ο έρχομός όμως για δεύτερη χρονιά του αρχιτεχνίτη του μεταξουργείου του Νησιού, G. Arcangeli, έξοργίζει τον Κωνσταντίνο Δουρούτη. Τό άκριβό ήμερομίσθιό του δέν άνταποκρινόταν στην έργασία του, άφου το 1838 είχε λειτουργήσει στο Νησί μόνο 20 καζάνια με 16 'Ιταλίδες και ούτε καλό μεταξύ είχε φτιάξει ούτε είχε εκπαιδεύσει 20 τεχνίτες. 'Επιπλέον είχε καταφθάσει στο Νησί με τή φιλενάδα του και την παρέα τους «μέ ροζόλια και με κυπριότικα»²³.

Νωρίτερα ό Δουρούτης είχε μετακαλέσει ως αρχιτεχνίτες του μεταξουργ-

της άλληλογραφίας του G. Arcangeli (Fossombrone) προς τον 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 4 'Απρ. έως 2 Δεκ. 1838, τά όποια κοινοποιήθηκαν στον Κωνστ. Δουρούτη, στο ίδιο. Για τό σχέδιο του μεταξουργείου βλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «'Αρχείον...», 95. Οί παραγγελίες στην 'Αγκώνα ένισχύουν τήν άποψη τής έλλειψης ειδικευμένης κατασκευαστικής τεχνογνωσίας στην έλληνική ύπαιθρο. Πρβ. Χριστίνα 'Αγριαντώνη, *Οί άπαρχές...*, 21.

19. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 15/27 'Ιαν. 1838, φκ. 9, 1838.

20. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, G. Arcangeli (Fossombrone) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 12 Δεκ. 1838, φκ. 9, 1838.

21. 'Ο.π., ύποσ. 19.

22. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 30 'Ιαν. 1839, φκ. 9, 1839.

23. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 12 'Ιουλ. 1839, φκ. 9, 1839.

γείου στη Σπάρτη με τετραετές συμβόλαιο το ζεύγος Nicola και Teresa Loviselli για να διδάξει την τεχνική παραγωγής μεταξοκλωστής κατά τη μέθοδο του Fossombrone. Το πρώτο τεκμήριο των σχέσεων Δουρούτη-Loviselli που διασώθηκε είναι ένα γράμμα διαμαρτυρίας του Ιταλού αρχιτεχνίτη προς τον τοπικό πρόξενο στο ελληνικό κράτος, τον Domenico Moretti, με κοινοποίηση στον Κ. Ζωγράφο, ύπουργό 'Εξωτερικών, το 1839. Στην επιστολή καταγγέλλει τον Δουρούτη για άθέτηση όλων των συμφωνιών τους. Παρ' όλα αυτά το 1837 είχαν εξαγάγει στην 'Αγκώνα 4.000 λίβρες 'Αγκώνας = 1.040 οκάδες μεταξύ Ιταλικής ποιότητας. Την επόμενη χρονιά ο Δουρούτης ζητούσε να τον απομακρύνει από την εργασία του. Το μεταξύ όμως που είχαν φτιάξει μόνοι τους στο μεταξουργείο έμενε απούλητο στο Λονδίνο²⁴. Να υποθέσουμε ότι ο Δουρούτης μόλις είδε τα πρώτα θετικά αποτελέσματα της παραγωγής του μεταξουργείου θέλησε να 'απαλλαχτεί από το ήμερομίσθιο του Ιταλού αρχιτεχνίτη; 'Η μηνιαία άμοιβή του ζεύγους Loviselli το 1837 ήταν 120 δρχ. (4 δρχ./ήμέρα) και στο τέλος του χρόνου ανέβηκε στις 167 δρχ. (5,5 δρχ./ήμέρα)²⁵. Πράγματι το 1838 ο Δουρούτης ήθελε να 'αναθέσει την κατεργασία της χοντρής ποιότητας (strusci) σε τεχνίτες στην 'Αγκώνα, γιατί οι σχέσεις του με το ζεύγος Loviselli ήταν τεταμένες²⁶. 'Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης έγραφε στον αδελφό του ότι αν δεν ήταν άξια ή γυναίκα του Loviselli θα τον είχε στείλει άναυλο πίσω, «διότι δεν είναι καλός είμη δια να φάγη»²⁷. 'Η Ιταλίδα τεχνίτρια όμως με τις άναγνωρισμένες ικανότητες εργασίας είχε και πρόσθετες διεκδικήσεις, ώστε να παραπονεϊται γιατί δεν λάβαινε τακτικά, δύο φορές τον μήνα, την αλληλογραφία των συγγενών της από το Fossombrone²⁸. Είναι φανερό μέσα από την έγγραφη μαρτυρία, ότι ακόμη μία αίτία της διένεξης Δουρούτη-Loviselli ήταν ή συμπεριφορά της Teresa Loviselli στο μεταξουργείο, για την όποια ο σύζυγός της σημείωνε ότι δεν ήταν υπεύθυνος²⁹. 'Η Teresa Loviselli υποθέτω ότι είχε κατηγορηθεί για τις προσωπικές της απαιτήσεις που πιθανώς την είχαν φέρει σε

24. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, N. Loviselli (Σπάρτη) προς παπικό πρόξενο ('Αθήνα), 3 Μαΐου 1839, φκ. 9, 1839.

25. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, N. Loviselli (Σπάρτη) προς Giorgio [Mico], 25 'Οκτ. 1838, φκ. 9, 1838. 'Ο ίδιος δεν σημειώνει αν ή άμοιβή περιλαμβάνει και την εργασία της συζύγου του. 'Ενώ άλλου σημειώνει ότι το ήμερομίσθιό του ήταν 7 δρχ., από τις όποιες έπρεπε να πληρώσει και δύο βοηθούς της συζύγου του. 'Ο.π., σημ. 24.

26. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς 'Ιωάννη [Δουρούτη] ('Αγκώνα), 13 'Ιουλ. 1838, φκ. 9, 1838.

27. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς 'Ιωάννη [Δουρούτη] ('Αγκώνα), 1 'Ιαν. 1838, φκ. 9, 1838.

28. Τα γράμματα έπρεπε να πηγαίνουν στην 'Αγκώνα και από εκεί με πλοία του Δουρούτη στο Γύθειο, γιατί τα ταχυδρομικά τέλη ήταν άκριβά. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, 'Αθαν. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη [Δουρούτη] ('Αγκώνα), 16/28 Μαΐου 1838, φκ. 9, 1838.

29. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, N. Loviselli (Σπάρτη) προς Κωνστ. Δουρούτη ('Αθήνα), 31 Αύγ. 1839, φκ. 9, 1839.

διένεζε με τὸν ἐπιστάτη τοῦ μεταξουργείου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πηγές ἐδῶ δὲν ἀποτιμοῦν ἄμεσα τὴν ἐργασιακὴ δραστηριότητά της, εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ πρωτοβιομηχανικὸ στάδιο ἡ γυναικεία ἐργασία ἦταν σημαντικὴ³⁰.

Ἡ σύγκλιση οἰκονομικῶν καὶ ἐξωοικονομικῶν παραγόντων φαίνεται νὰ ὀδήγησε στὴ ρήξη τοῦ ζεύγους Loviselli μετὰ τὸν ἐργοδότη του. Ὁ Loviselli διεκδίκησε τὰ δικαιώματά του μετὰ τὴν ὑποστήριξη 30 μεταξουργῶν. Ἐπιπλέον εἶχε ζητήσει νὰ ἐνημερωθεῖ ὁ Ὁθωνας, ἀφοῦ τὸ μεταξουργεῖο ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία του³¹. Στὸ μεταξὺ ὁ Δουρούτης καλοῦσε τὸ ζεῦγος Loviselli μαζὶ μετὰ τὶς τεχνίτριες-δασκάλες στὸ δεῦτερο μεταξουργεῖο τοῦ στὸ Νησί. Ὅμως οὔτε στὸ μεταξουργεῖο στὸ Νησί φαίνεται νὰ διευθετήθηκε αὐτὴ ἡ δύσκολη ἐργασιακὴ σχέση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι στὰ τέλη τοῦ 1839 ὁ Loviselli ἔγραφε ἐπιστολὲς ἀπελπισίας πρὸς τὸν Δουρούτη ζητώντας χρηματικὴ ἐνίσχυση, ἀφοῦ εἶχε φθάσει πλέον στὰ ὅρια τῆς πείνας³². Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε τὴ σύγκυση ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ στὶς δύο πλευρὲς αὐτῆς τῆς πρωτόλειας σχέσης ἐξαρτημένης ἐργασίας. Τὸ ρόλο τῆς ἐργασιακῆς διαιτησίας ἀναλαμβάνει ἕνας συγγενὴς τῶν Loviselli, μέλος μᾶλλον τῆς ἰσχυρῆς οἰκογένειας Buffoni τοῦ Fossombrone³³. Ὁ ἔμπειρος A. Buffoni δίνει οὐσιαστικὰ ἕνα ἔμμεσο μάθημα διοικητικῆς διαχείρισης στὸν Κωνσταντῖνο Δουρούτη: θεωρεῖ ἀπαράδεκτο νὰ συνδέεται ἡ κακὴ ἐκβίαση τοῦ μεταξουργείου μετὰ τὸν ἀρχιτεχνίτη, ὅταν μάλιστα δὲν τοῦ εἶχαν δοθεῖ καὶ διευρυμένες διοικητικὲς ἀρμοδιότητες. Ἐπιπλέον ὑποστηρίζει ὅτι στὴν ἐπεξεργασία τῆς χοντρῆς ποιότητος (strusci), στὴν ὁποία οἱ Loviselli δούλευαν μετὰ ποσοστά, ἡ ἀποτυχία προφανῶς ὀφειλόταν στὰ κουκούλια. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἰταλοῦ καταλήγουν στὴν ἀποδοκιμασία τῆς κακῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Δουρούτη πρὸς τὶς τεχνίτριες τοῦ μεταξουργείου³⁴.

Ἐνα ὑστερότερο συμφωνητικὸ ἐξαρτημένης ἐργασίας μὲ ἕναν ἄλλο ἰταλὸ τεχνίτη (3 Ἰαν. 1844 - 14 Νοεμβρ. 1845), τὸν Pietro Barbuti, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν ἐργασιακῶν ὅρων ποὺ ἐπιθυμοῦσε ὁ Δουρούτης. Ὁ Ἰταλὸς ἀναλαμβάνει στὸ μεταξουργεῖο τῆς Σπάρτης ὁλόκληρη τὴ διαδικασία παραγωγῆς μεταξιοῦ σὲ «τσουκλιά» (κοῦκλες) κατὰ τὸν ἰταλικὸ τρόπο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ ἐπιστάσια τῶν μουριῶν. Συγχρόνως εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ συνεργάζεται μετὰ τὸν ἐπιστάτη τοῦ Δουρούτη, καὶ ἂν χρειαζόταν ἔπρεπε νὰ μετακινεῖ-

30. Michelle Perrot, *Ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη 19ος-20ός αἰ.*, Ἑρμούπολη 1988, 22-23 καὶ Giuliana Carreras, «L'industria serica...», 139, 32.

31. Ὁ.π., ὑποσ. 24.

32. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη (Ἀθήνα), 8 Σεπτ. καὶ 15 Ὀκτ. 1839, φκ. 9, 1839.

33. Γιὰ τὸν οἶκο Buffoni ὁ.π., 4.

34. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, A. Buffoni (Fossombrone) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη (Ἀθήνα), 8 Ἀπρ. 1839, φκ. 9, 1839.

ται στο μεταξουργείο στο Νησί. Η μηνιαία αμοιβή για το ζεύγος Barbuti ήταν στην αρχή 70 δρχ. και έφθασε στις 100 δρχ., ενώ η έγγύηση του Barbuti προς τον Δουρούτη για την τήρηση του συμφωνητικού ήταν 239,32 δρχ.³⁵ Οι έργασιακοί όροι έδώ είναι αρκετά δεσμευτικοί για τον ιταλό τεχνίτη και η αμοιβή του είναι σχεδόν ήμισυ από εκείνη του Loviselli. Έξάλλου το πιθανότερο είναι ότι ντόπιοι τεχνίτες είχαν εκπαιδευτεί από τους Ιταλούς, και έτσι η μετάκληση άλλων Ιταλών δεν ήταν πλέον ζωτική για τα μεταξουργεία του Δουρούτη. Η υπόθεση της «μεταφύτευσης» της ξεπερασμένης παπικής μεταξουργίας στον νότιο πελοποννησιακό χώρο έτεινε να κλείσει.

Μετά την άποτυχημένη έργασιακή σχέση με το μεταξουργείο της Σπάρτης, ο Loviselli μετακινήθηκε στην Αθήνα. Η ένδεια προφανώς τον όδηγησε εύκαιρικά στην πρωτεύουσα στο επάγγελμα του καφεπώλη³⁶. Τελικά φαίνεται ότι οι πολιτικές του διασυνδέσεις τον βοηθούν να διοριστεί υποπρόξενος του παπικού κράτους στο Ναύπλιο το 1841³⁷. Η παραμονή του στο Ναύπλιο τον ώθει να αποφασίσει όριστική εγκατάσταση στο ελληνικό κράτος μαζί με την οικόγένειά του και ζητά την ελληνική ιθαγένεια³⁸.

Πάντως η εξειδικευμένη επαγγελματική του γνώση φαίνεται ότι μπορούσε ακόμη να του χρησιμεύσει: ήταν άλλωστε μία περίοδος όπου δεν έλειπαν οι σπασμωδικές επιχειρηματικές απόπειρες στην Ελλάδα. Στο χώρο της μεταξουργίας πάλι ο άγγλος υποπρόξενος στην Αργολίδα, John Mayer, είχε αναθέσει το 1843 την πεντάμηνη διεύθυνση του υποτυπώδους μεταξουργείου του στο Ναύπλιο στον Nicola Loviselli, ο οποίος παρήγε και εκεί μετάξι ιταλικής ποιότητας³⁹. Πρόκειται προφανώς γι' άλλο ένα θνησιγενές βιομηχανικό πείραμα.

35. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 15, 1845.

36. Στο Ναύπλιο κατέφυγε αφού είχε καταδικαστεί σε πρόστιμο στην Αθήνα, όπως πληροφορεί ο δημοτικός εισπράκτορας Αθηνών, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου (Δ.Α.Ν.), 1841 φκ. Ω 51. Είναι γνωστό ότι πολλά από τα καφενεία στην Αθήνα είχαν αλλοδαπούς ιδιοκτήτες. Το σημαντικότερο «Η Ωραία Ελλάδα» ήταν δημιούργημα Ιταλού, το 1839: Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1983, 145-148.

37. Η μικρή θητεία του κράτησε έως το 1842, Δ.Α.Ν. 1841 και 1842 φκ. Ω 51.

38. Δ.Α.Ν. 1841 φκ. Ρ 36. Ο ίδιος ζητούσε πιστοποιητικό πενίας από το δήμο Ναυπλίου για να το χρησιμοποιήσει στις δίκες του με τον Κωνστ. Δουρούτη, Δ.Α.Ν., 1842, φκ. Υ 42-43. Πράγματι το 1846 κηρύσσεται πένης, αφού δεν διαθέτε κινητή ή ακίνητη περιουσία παρά μόνο μηνιαίο μισθό 80 δρχ. που έπαιρνε από το αυστριακό Λόυδ, 1846, φκ. Υ 42-44.

39. Το μεταξουργείο στεγαζόταν στο σπίτι του Thomas Gordon. Βλ. συστατική έπιστολή του J. Mayer δημοσιευμένη στο: Ν. Λοβιζέλλης, *Έγχειρίδιον περί συστάσεως μεταξοκλωστήριον έν Προνοία Ναυπλίας*, Ναύπλιο 1846, 4-6. Βλ. επίσης Δ.Α.Ν. 1841, φκ. Ρ 36. Είναι χαρακτηριστικό ότι

Μέσα σ' αυτό το οικονομικό κλίμα ο Loviselli ζητά τελικά το 1846 από το ελληνικό Δημόσιο να του παραχωρηθεί γη και δάνειο για την καλλιέργεια μουριών. Η αίτησή του όμως απορρίφθηκε γιατί δεν παρουσίαζε τις απαραίτητες έγγραφοις⁴⁰. Παράλληλα εκδίδει στο Ναύπλιο ένα φυλλάδιο για τη σύσταση μεταξοκλωστηρίου⁴¹. Η έλλειψη προσωπικού κεφαλαίου τον οδηγεί στην πρόταση σύστασης έτερορρυθμού εταιρίας για την αναπήνιση του μεταξιού κατά τη μέθοδο του Fossombrone (800 μετοχών × 125 δρχ./μετοχή) με διευθυντές τον ίδιο και τη σύζυγό του. Στην έκθεση του σχεδίου λειτουργίας «πρός όφελος των επιχειρούντων την μεταξουργίαν εις την 'Ελλάδα» που συνέταξε, το μεγαλύτερο πρόβλημα συγκριτικά με την 'Ιταλία εντοπίζεται στα άκριβα ήμερομίσθια της 'Ελλάδας. Η περίοδος για την παραγωγή μεταξιού υπολογίζεται σε 80 ημέρες το χρόνο με ήμερομίσθια δύο τεχνιτών και ενός «βαναύσου» που περιστρέφει την ανέμη προς 3,50, 2 και 1 δρχ., που θα μπορούσαν να ελαττωθούν στις 3, 1,80 και 0,80 δρχ. αντίστοιχως⁴². Παρατηρούμε ότι τα μεροκάματα της παραγωγής μεταξιού από το 1837 έχουν διατηρηθεί σε ύψηλα επίπεδα. Το ίδιο διαπιστώνεται και σε μια άλλη σύγχρονη απόπειρα σύστασης σκωληκοτροφείου και μεταξοκλωστηρίου στο Ναύπλιο από τον Όθωνα Γρόπιους, στο οποίο για 100 ημέρες παραγωγής μεταξιού υπολογίζονται γυναικεία ήμερομίσθια προς 3 δρχ. και του «βαναύσου» προς 2 δρχ.⁴³ Η μικρή αγορά εργασίας του αγροτικού πελοποννησιακού χώρου όριοθετεί όλες αυτές τις επιχειρηματικές προσπάθειες.

Όσο το ζεύγος των ιταλών αρχιτεχνιτών της παραγωγής μεταξιού θα βρει μια ευτυχέστερη στιγμή συνάντησης με την ελληνική μεταξουργία, στον Πειραιά πλέον. Μέσα από τη διαδικασία εκβιομηχάνισης του ελληνικού χώρου, όταν το μετάξι του Fossombrone έχει πλέον εξοντωθεί από τον ανταγωνισμό της ιταλικής αγοράς, η τεχνογνωσία κατασκευής μεταξιού κατά τη μέθοδο του Fossombrone θ' αναγνωριστεί στα Όλύμπια του 1859, στα οποία βραβεύονται τα καλύτερα ελληνικά προϊόντα της βιομηχανίας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Στον ελληνικό διαγωνισμό, στον τομέα του μεταξιού βραβεύονται με χρυσό βραβείο ο πρωτοπόρος της ελληνικής μεταξουργίας Κωνσταντίνος Δουρούτης, «ή σερική εταιρία» του αδελφού του στην Αθήνα, καθώς και ο Λουκάς Ράλλης. Με άργυρο μετάλλιο βραβεύεται ο Παναγιώτης Παπιολάκης για το

ο Loviselli πήγε ξανά στη Σπάρτη για να βρει τους κατάλληλους τεχνίτες γι' αυτό το μεταξουργείο. Έφ. 'Ανεξάρτητος παρ., Αθήνα 6 'Οκτ. 1842.

40. Δ.Α.Ν., 1846, φκ. X 47.

41. 'Ο.π., σημ. 39.

42. Ν. Λοβιζέλλης, 'Εγχειρίδιον..., 1, 7, 10.

43. Βλ. το φυλλάδιο: 'Εταιρία έτερόρρυθμος προς σύστασιν ενός προτύπου σκωληκοτροφείου και μεταξοκλωστηρίου εν Ναυπλίω υπό την εταιρικήν επωνυμίαν Όθων Γρόπιους και Σία, Αθήνα 1845.

μεταξουργείο του στον Πειραιά και η Teresa Loviselli. Ξεχωριστή σημείωση γι' αυτήν ανέφερε ότι η 'Ιταλίδα γνώριζε καλά την κουκουλοτροφία και την παραγωγή μεταξιοῦ και ότι ήταν ἐγκατεστημένη πρὶν ἀπὸ 22 χρόνια στὴν 'Ελλάδα ὅπου μὲ ἐπιτυχία διηύθυνε διάφορα ἐλληνικά μεταξουργεῖα. 'Ιδιαίτερη ἀναφορά ἀξίζει νὰ γίνεῖ γι' αὐτὸ τὸ μεταξουργεῖο τοῦ Π. Παπιολάχη μιὰ πού ἡ τύχη τῶν Loviselli ἦταν στενά συνδεδεμένη μ' αὐτό. Ἦταν ἐγκατεστημένο στὴν περιοχὴ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὸν Πειραιά· ἀποτελεῖτο ἀπὸ τρία δωμάτια μὲ 15 καζάνια καὶ ἦταν ἀτμοκίνητο. Ἡ ἑναρξὴ λειτουργίας του, πρὶν ἀπὸ τὰ Ὀλύμπια τοῦ 1859, δὲν ἐντοπίστηκε, ὅμως τὸ 1860 εἶχε κιόλας κλείσει. Ὁ Παπιολάχης, ὑπερχρεωμένος, ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξοφλήσῃ τὰ ἐνυπόθηκα δάνειά του. Μέσα στὸ φάκελο τῆς ὑπόθεσης διασώθηκε καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τῆς Teresa Loviselli, ἡ ὁποία ὡς διαχειρίστρια τοῦ μεταξουργείου καὶ συντηρῶντας ἡ ἴδια πολυμελὴ οἰκογένεια ζητοῦσε εὐνοϊκοὺς ὅρους διαπραγματεύσεως ἀπὸ τὴν Ε.Τ.Ε.⁴⁴ Ἴσως αὐτὴ νὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἐργασιακὴ τῆς σχέσῃ· ἡ ἱστορία τῆς καθρεφτίζει τὴν πορεία τῶν πρώτων μεταξουργείων στὸ ἐλληνικὸ κράτος.

Ἀς ξαναγυρίσουμε ὅμως στὸν Nicola Loviselli. Φαίνεται ὅτι μετὰ τίς ἀλλεπάλληλες ἐπαγγελματικές ἀπογοητεύσεις τοῦ στὴν, 'Ελλάδα ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτική. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βοήθησε θετικά καὶ ἡ ἔντονη πολιτικὴ περίοδος τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1848 στὰ ἰταλικά κρατίδια. Ὁ ἰταλὸς ἀρχιτεχνίτης κουβαλοῦσε στὴν 'Ελλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποταμιευμένη τεχνογνωσία, καὶ τὴν πολιτικὴ του ἰδεολογία. Θὰ ἦταν ἐπιφαλὲς νὰ τὸν κατατάξουμε στὸν «ἀριστερό» πολιτικὸ χῶρο μόνον ἐπειδὴ ζητοῦσε νὰ διασφαλίσῃ τὰ ἐργασιακά του δικαιώματα ἀπὸ τὸν Δουρούτη. Ἐξάλλου ἡ κλειστὴ συντεχνιακὴ ὀργάνωση πολλῶν εἰδικευμένων τεχνιτῶν ὡδήγοῦσε σὲ συντηρητικὲς νοοτροπίες, πού στηρίζονταν στίς ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις τῶν ἐργαζομένων⁴⁵.

Μιὰ σύντομη σύνδεση μὲ τὴν ἰταλικὴ πολιτικὴ κατάσταση, ἰδιαίτερα στὸ παπικὸ κράτος, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Loviselli. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ ὁμάδα τῶν Ἰταλῶν τῆς Ἀθήνας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὸ 1821 καὶ τὸ 1831, παρακολουθοῦσε τὰ πολιτικὰ γεγονότα στὰ ἰταλικά κρατίδια ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ τύπο. Στὸ διάστημα 1846-1847 μιὰ σειρά πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις εἶχαν σφραγίσῃ τὴν πολιτικὴ ζωὴ στὸν ἰταλικὸ χῶρο. Μεταξὺ αὐτῶν σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀνακήρυξη τοῦ φιλελεύθερου καταρχὴν πάπα Πίου Θ'. Μετὰ τὸ 1847 εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ παπικὸ κράτος ἡ Consulta di Stato, ἓνα μικρὸ κοινοβούλιο μὲ ἀξιόλογους πολιτικούς, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἡ διοίκηση τοῦ κράτους εἶχε περάσει στὰ χέρια τοῦ κλήρου. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ προκάλεσε λαϊκὲς κινητοποιήσεις ἐναντίον τῶν ἱ-

44. Ἡ ἴδια σημείωνε ὅτι λίγο καιρὸ μετὰ τὴν εἰσχωγὴ τῆς νέας μηχανῆς, στὴν ὁποία εἶχε συμμετάσχει οἰκονομικά, τὸ μεταξουργεῖο ἐκλείσει καὶ ἔμεινε ἄνεργη. Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Χ. Δάνεια, ΙΓ. Ἐξοφλημένα, φκ. 121 (1860, π-ρ) ὑπόθεσις Παπιολάχη.

45. R. Samuel, «The workshop of the world...», 13.

σουιτών και τών αὐστριακῶν. Τίς παραμονές τοῦ 1848 ἡ γενικὴ ἀναταραχὴ στὰ ἰταλικά κρατίδια προκαλοῦσε φόβους στὴ μερίδα τῶν μετριοπαθῶν πολιτικῶν (*moderati*)⁴⁶, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὸ λαϊκὸ γόητρο τοῦ πάπα Πίου Θ', ὁ ὁποῖος δὲν ἐκπληροῦσε πιά τίς προσδοκίες τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Τὸν Δεκέμβριο 1848 ἡ ρωμαϊκὴ ἐπανάσταση ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ συγκαλέσει συνέλευση ἐκλεγμένη μετὰ καθολικὴ ψῆφο καὶ στὴ συνέχεια ν' ἀνακηρύξει τὴ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία (9 Φεβρ.-30 Ἰουν. 1849). Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 στὰ ἰταλικά κρατίδια εἶχαν ἀναδείξει τίς τοπικὲς ἰδιαιτερότητες τῶν ἐπαναστατικῶν κυβερνήσεων. Ἰδιαίτερα φανερὴ ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ βασιλείου τῆς Σαρδηνίας, τὸ ὁποῖο μετὰ τὴν ὀριστικὴ κάμψη τοῦ νεογουελφισμοῦ ἀποτελοῦσε πλέον τὸ δυνατό χαρτί στὴν πολιτικὴ τῶν μετριοπαθῶν⁴⁷.

Στὴν Ἀθήνα ἡ ἰταλικὴ παροικία εἶχε γιορτάσει μετ' ἐνθουσιασμοῦ τὴν πρώτην ἐπέτειο τῆς ἀνακήρυξης τοῦ πάπα Πίου Θ' τὸ 1847. Ἡ περιγραφή τῆς τελετῆς δίνεται ἀπὸ τὸν παπικὸ πρόξενο στὸ ἐλληνικὸ κράτος, τὸν Domenico Moretti. Μεταξὺ τῶν ὁμιλητῶν ἦταν καὶ ὁ Nicola Loviselli. Ἀρχίζει ὁμως νὰ γίνεταί αἰσθητὴ μιὰ ἔντονη ἀντιπαράθεση μεταξὺ μίας ομάδας Ἰταλῶν τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ παπικοῦ προξένου, ὅταν τριάντα ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες ὑπογράφουν μιὰ προκήρυξη ἐναντίον του. Ἀπὸ τίς πρώτες ὑπογραφές εἶναι αὐτὴ τοῦ Loviselli, ὡς πρώην παπικοῦ ὑποπροξένου καὶ διευθυντῆ μεταξουργείων στὴν Ἑλλάδα⁴⁸.

Στὸ μεταξὺ ξεσποῦν οἱ ἐξεγέρσεις τοῦ 1848 στὴν Ἰταλία καὶ ἀρκετοὶ Ἰταλοὶ τῆς Ἀθήνας ζητοῦν νὰ ἐπαναπατριθοῦν —καὶ ὁ Loviselli— γιὰ νὰ πολεμήσουν ὡς ἐθελοντές. Ὁ παπικὸς πρόξενος θορυβεῖται μ' αὐτὲς τίς κινήσεις⁴⁹. Ὁ Loviselli τελικὰ δὲν ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του, ἀλλὰ ἀντίθετα δραστηριοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἐκδοση τῆς ἰταλόγλωσσης ἐφημερίδας «Il Novellista Italiano» τὸν Ἰούλιο 1848⁵⁰. Μέσα ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς ἐφημερίδας περνοῦν εἰδησεογραφικὲς πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις γιὰ γεγονότα στὴν Ἰταλία, καὶ στὴν τελευταία σελίδα ἀφιερώνονται στῆλες στὴν ἐλληνικὴ εἰδησεογραφία.

46. Γιὰ τὴν πολιτικὴν ἰδεολογία τους βλ. L. Salvatorelli, *Il pensiero politico italiano dal 1700 al 1870*, γ' ἐκδ., Τορίνο 1942, 259-260.

47. Γιὰ τὰ γεγονότα στὴν Ἰταλία αὐτὴ τὴν περίοδο βλ. τὸν βιβλιογραφικὸ ὁδηγὸ *Bibliografia dell'età del Risorgimento. In onore di A.M. Ghisalberti*, τ. II, Φλωρεντία 1972, 175-260. Συνοπτικὰ βλ. G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, τ. 3: La rivoluzione nazionale (1846-1849), Feltrinelli Economica, Μιλάνο 1979.

48. Βλ. προξενικὲς ἐκθέσεις γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1847. Archivio Segreto Vaticano (A.S.V.), Segreteria di Stato, rubrica 292, 1848, τχ. 1.

49. A.S.V., S.S., γ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2104, 6 Ἰουλίου 1848.

50. Δὲν ἐντόπισα φύλλα αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας σὲ ἀθηναϊκὴ βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ. Φύλλα τῆς ἐφημερίδας συνοδεύουν τίς ἀναφορὲς τοῦ παπικοῦ προξένου πρὸς τὸ Βατικανό. A.S.V., S.S., γ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2112, 15 Ἰουλίου 1848.

Ἡ ἄρση τῆς λαϊκῆς ὑποστήριξης ἀπὸ τὸν Πίο Θ' γίνεται αἰσθητὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅποτε ὁ Loviselli στρέφεται ἐναντίον του⁵¹. Ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἰταλικῆς παροικίας στὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ οἱ σχέσεις τῶν πρωταγωνιστῶν μὲ τὴν πολιτικὴ τους κοιτίδα θ' ἄνοιγαν μεγάλη ἐμβόλιμη παρένθεση ἐδῶ. Σημειώνουμε ἀπλῶς τὴν ὀλοκληρωτικὴ πλέον ρῆξή μὲ τὸν παπικὸ πρόξενο, ἐκπρόσωπο τῆς συντηρητικῆς ἰησουϊτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἀλληλέγγυου μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς Propaganda Fide στὸν ἐλληνικὸ χῶρο⁵².

Οἱ στενοὶ συνεργάτες τοῦ Loviselli στὴν ἐφημερίδα ἀνήκουν στὸ ρεῦμα ποὺ προσανατολίζεται στὴν πολιτικὴ προοπτικὴ τοῦ Βασιλείου τῆς Σαρδηνίας καὶ εἶναι: ὁ σαρδικὸς πρόξενος Paolo Peloso, ὁ κόμης Alerino Palma di Cesnola καὶ ὁ Carlo Saltara. Ὁ πρῶτος ὡς διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ Πιεμόντε στὸ ἐλληνικὸ κράτος, στὴν ἐπέτειο ἀνακήρυξης τοῦ Carlo Alberto ὀργάνωσε γιορτὴ στὶς 2 Ὀκτωβρίου 1848 στὸν Πειραιᾶ ἀποκλείοντας τὸν καθολικὸ ἱερέα τῆς Propaganda Fide. Εἶχε καλέσει μόνο τοὺς γνωστούς του σαρδικούς ὑπηκόους, μερικὸς Βενετὸς καὶ τὴν ὁμάδα τῆς ἐφημερίδας «Il Novellista Italiano»⁵³. Ὁ πιεμοντέζος κόμης Palma εἶναι ἴσως ὁ σημαντικότερος Ἱταλὸς ποὺ παρέμεινε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸ 1821. Ὁ Palma —ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου στὸ Μεσολόγγι καὶ δικαστὴς στὴ Σύρο ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1851— σημάδεψε τὸ νομικὸ θεσμικὸ πλαίσιο στὴν Ἑλλάδα⁵⁴. Ὁ Carlo Saltara, ναυτικὸς ἀπὸ τὴν Ἀγκῶνα, συνδέεται στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δουρούτη⁵⁵.

Αὐτὴ ἡ συντροφιά τῶν Ἱταλῶν πιέζει τὸν ἐπίσημο παπικὸ πρόξενο στὴν Ἀθήνα, εὐνοημένη ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς ἀλλαγές τοῦ 1848 στὴ Ρώμη⁵⁶. Στὶς 9 Φεβρουαρίου κυκλοφόρησε ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς παπικοὺς ἀντιπροσώπους καὶ

51. A.S.V., S.S., τ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2125, 7 Αὐγούστου 1848.

52. Archivio Storico della Santa Congregazione «De Propaganda Fide», Scritture riferite nei Congressi, Grecia, Arcipelago e Candia, 1847-1849, τ. 44, 248-254, Ἀθήνα 8 Αὐγούστου 1847.

53. A.S.V., S.S., τ. 165, 1848, τχ. 56, ἀρ. 2159, 6 Ὀκτωβρίου 1848.

54. Γιὰ τὴ δραστηριότητά του στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1824 βλ. W. St. Clair, *That Greece might still be free*, Λονδίνο 1972, 253-255. Ἐπίσης Ἀν. Α. Λιγνάδης, *Τὸ πρῶτο δάνειον τῆς ἀνεξαρτησίας*, Ἀθήνα 1970, passim. Νεκρολογία του στὴ Σύρο ἔγραψε ὁ Marco Antonio Canini, *Vinght ans d'exil par M. A. Canini émigré venitien*, Παρίσι 1868, 101-104 καὶ F. Giuda, *L' Italia e il Risorgimento balcanico*. Marco Antonio Canini, Ρώμη, 64-65.

55. Ἀπὸ μία ἀπόπειρα ἐκμετάλλευσης τοῦ λευκόλιθου στὸ μοναστήρι «Ἀγ. Νικόλαος στὸ Γαλατάκι τῆς Εὐβοίας σώζεται τὸ σχέδιο συμφωνητικοῦ, χωρὶς ἡμερομηνία, μεταξὺ τοῦ Carlo Saltara, τοῦ Alessandro Dobletti, τῶν Ν. [Μπατή], Ε. Γαροφαλιά, Α. Ἀβέρωφ καθὼς καὶ τῶν Κ. Δουρούτη καὶ Α. Ράλλη ποὺ διαθέτουν τὸ ἀπαραίτητο κεφάλαιο μὲ ἐτήσιο ἐπιτόκιο 8%. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, φκ. 18, 1846. Ἀπὸ τὸ λευκόλιθο (carbonate de magnésie) γίνονται πυρίμαχα τοῦβλα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση κλιβάνων μεγάλης θερμοκρασίας. Σπ. Παγανέλης, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν Σικάγῳ», *Ἑστία*, 1893, 275.

56. A.S.V., S.S. Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, τ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2226, 17 Φεβρουαρίου 1849. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ὁ πάπας Πίος Θ' εἶχε καταφύγει στὴν Gaeta.

προξένους στο έξωτερικό για ν' αναγνωρίσουν την Ρωμαϊκή Δημοκρατία⁵⁷. Λίγο αργότερα ανακηρύσσεται εκπρόσωπος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας στο ελληνικό κράτος ο Carlo Saltara⁵⁸. 'Αμέσως αρχίζει ένας αγώνας του παπικού παπικού προξένου έναντι του, ώστε νά μὴν αναγνωριστεί ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος. Κύριος ὑποστηρικτὴς τοῦ Saltara σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Δουρούτης⁵⁹. 'Η παλιὰ σχέση τῆς οἰκογένειας Δουρούτη με τὸ παπικὸ κράτος καὶ μάλιστα με τὴν 'Αγκώνα ἔχει δημιουργήσει ἰσχυροὺς δεσμοὺς με τὸ χῶρο καὶ τὰ πρόσωπα. Μιὰ ἔκφραση αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι καὶ ἡ ὑποστήριξη τοῦ ἀγκωνίτη ναυτικοῦ ἀπὸ τὸν Δουρούτη⁶⁰.

Στὸ μεταξύ διάφορα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα ἔπρεπε νὰ διεκπεραιωθοῦν ἀπὸ τὸ παπικὸ προξενεῖο, ὅπως τὰ διαβατήρια τῶν 'Ιταλῶν ποὺ ἔφταναν στὸ ἑλληνικὸ κράτος ἢ τὰ πιστοποιητικὰ τῶν πλοίων με παπικὴ σημαία. 'Ο Δουρούτης εἶχε πλοῖα με παπικὴ σημαία ποὺ εἶχαν ὑψώσει τὴ σημαία τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας. 'Ο Carlo Rusconi, ὑπουργὸς ἑξωτερικῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, καὶ ὁ Carlo Saltara ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν παπικὸ πρόξενο νὰ παραδώσει τὸ ἀρχεῖο τοῦ προξενείου⁶¹.

Τὰ πολεμικὰ γεγονότα ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἀντροπὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1849 ἦταν καταλυτικὰ καὶ γιὰ τὴν ἰταλικὴ παροικία στὴν 'Ελλάδα. 'Ιταλοὶ πρόσφυγες εἶχαν ἀρχίσει νὰ συρρέουν —καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς παρέμειναν—, ὁ Carlo Saltara ὅμως ἐτοιμαζόταν νὰ φύγει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη⁶². 'Ο Nicola Loviselli ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας σταμάτησε τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας του γιὰ νὰ τὴν ξαναεκδόσει τὸν 'Οκτώβριο 1849, με τὸν τίτλο «Il Corriere Italiano»⁶³. Οἱ κύριοι ὑπο-

57. 'Η ἐγκύκλιος ἀρ. 155 ἀρχίζει «'Η Παπὸνὴν ἔπεσε [...]», συνημμένη στὴν παπικὴ ἀλληλογραφία A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, r. 165, τχ. 38, ἀρ. 2227, 27 Φεβρουαρίου 1849. 'Ο παπικὸς πρόξενος ζητοῦσε ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐγκυκλίου A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, r. 165, τχ. 38, ἀρ. 2228, 28 Φεβρουαρίου 1849.

58. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, r. 165, τχ. 38, ἀρ. 2232, 7 Μαρτίου 1849.

59. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, r. 165, τχ. 38, ἀρ. 2239, 27 Μαρτίου 1849.

60. 'Ο παπικὸς πρόξενος γράφει ὀργισμένες ἀναφορὲς ἐναντίον τοῦ Carlo Saltara ὑποστηρίζοντας ὅτι βρισκόταν μιὰ δεκετία στὴν 'Ελλάδα σὲ ἐλεεινὴ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ βεβαίωσε ὅτι ἦταν ἐγγεγραμμένος στὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ τῆς 'Αγκώνας. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, r. 165, τχ. 38, ἀρ. 2241, 2 'Απριλίου 1849.

61. 'Ο Saltara εἶχε πάρει καὶ ἕνα ποσὸ γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς νέας προξενικῆς ἀντιπροσωπείας. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, r. 165, τχ. 38, ἀρ. 2243, 7 'Απριλίου 1849 καὶ συνημμένη ἐπιστολὴ τοῦ ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν, ἀρ. 700, 17 Μαρτίου. 'Επίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, r. 165, τχ. 38, ἀρ. 2249, 17 'Απριλίου 1849 καὶ συνημμένη ἐπιστολὴ τοῦ Saltara ἀπὸ τὴν 'Αθήνα, ἀρ. 2, 31 Μαρτίου 1849.

62. A.S.V., S.S., 1840, r. 165, τχ. 7, ἀρ. 2326, 27 Σεπτεμβρίου 1849.

63. Οὔτε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐφημερίδα ἐντόπισα φύλλα στὴν 'Αθήνα. A.S.V., S.S., 1849, r. 165, τχ.

στηρικτές και σ' αυτή την εφημερίδα, που δὲν πρέπει νὰ ξεπέρασε τὸν ἓνα χρόνο κυκλοφορίας, παραμένουν τὰ ἴδια πρόσωπα. Ὁ παπικός πρόξενος καὶ μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία καταφέρεται ἐναντίον τοῦ ἀσεβῆ σαρδικοῦ προξένου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὑποστήριζε, εἶχε τρομοκρατήσει ἀρκετοὺς καθολικοὺς κληρικούς, καθὼς καὶ ἐναντίον τοῦ Palma ποὺ εἶχε καταφέρει νὰ ἀποκτήσει ὑψηλὴ θέση στὸ ἐλληνικὸ κράτος, τὸ ὁποῖο χαρακτήριζε «βασίλειο τῶν τυφλῶν»⁶⁴.

Τὰ ἐπαναστατικὰ πειράματα τοῦ 1848 εἶχαν τελειώσει μὲ ἥττα. Ἡ μοναδικὴ προοπτικὴ στὸ ἰταλικὸ ἔθνικὸ πρόβλημα ἦταν πλέον τὸ ΠιEMONΤΕ. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Loviselli εἶχε ζητήσει οἰκονομικὴ συνδρομὴ γιὰ τὶς δύο εφημερίδες τοῦ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τοῦ ΠιEMONΤΕ, Vincenzo Gioberti, καταγγέλλοντας τὸν ἱερέα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα, τὸν παπικὸ πρόξeno, τὸν πρόξeno τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν καὶ τὸν πρόξeno τῆς Τοσκάνης γιὰ τὴν πολιτικὴ τους ἐναντίον τοῦ Carlo Alberto⁶⁵. Τὸ πολιτικὸ ὄραμα τῆς δημοκρατικῆς ἐπανάστασης μέσα ἀπὸ τὰ ἰδανικὰ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης εἶχε ἀρχίσει νὰ σβήνει στὴν Ἰταλία. Οἱ μετριοπαθεῖς μὲ τὶς φιλελεύθερες πολιτικὲς ἀπόψεις τους θὰ λύσουν τὸ ἰταλικὸ ἔθνικὸ πρόβλημα μέσα ἀπὸ τὸ ρεφορμισμὸ καὶ τὶς φιλελεύθερες συνταγματικὲς ἀρχές. Ἐτσι καὶ στὴν ἰταλικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὸ βάρος πέφτει στὴν Ἀγγλία καὶ στὸ Βέλγιο παρὰ στὴ Γαλλία⁶⁶. Μ' αὐτὸ τὸ πολιτικὸ ρεῦμα ἐναρμονίζεται καὶ ὁ Loviselli στὴν Ἀθήνα ἐκδίδοντας τὸ 1862 τὸ φυλλάδιον: «Σκέψεις πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἐπὶ τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος», ἀφιερωμένο στὸν Δ. Χρηστίδη. Τὸ ἀγγλικὸ πολιτικὸ πρότυπο εἶναι πιὰ φανερό: «ἡ Ἀγγλία πρώτη ἔδωκε παράδειγμα σειρᾶς ἰδεῶν μορφῶσα κυβερνήσιν μικτὴν ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τῶν φατριῶν. Τοῦτο ἤρκεσε ὅπως διεγείρῃ ἐν Γαλλίᾳ τὴν Ἀγγλομανίαν καὶ τὸ λοιπὸν τῆς Εὐρώπης παραδεχθῇ τὴν πολιτικὴν της, ἀναγνωρίζον ταύτης τὰς ἀπείρους ὠφελείας»⁶⁷.

Οἱ ἔθνικες ἰδιαιτερότητες ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ὑπανάπτυξη τοῦ νεαροῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἐπιτυχὴ ἐμπέδωση τῆς ἰταλικῆς τεχνογνωσίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἡ ἀδύναμη ἐνσωμάτωση τοῦ Nicola Loviselli καὶ τοῦ Carlo

7, ἀρ. 2342, 17 Ὀκτωβρίου 1849 καὶ Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, τ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2349, 27 Ὀκτωβρίου 1849.

64. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, τ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2358, 6 Νοεμβρίου 1849.

65. L. Piccioni, «Un giornalista italiano in Grecia (dal carteggio giobertiano)», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Annuario del R. Liceo - Ginnasio «Severino Grattoni»*, 1928-29, 1-4.

66. Emilia Morelli, 1849-1859. *I dieci anni che fecero l' Italia*, Φλωρεντία 1977, 8-9. Ἐξάλλου μετὰ τὴν ἔξωση τοῦ Ὁθῶνα ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν Ἑλλάδα, ἀποκλείοντας καὶ τὴν ἰταλικὴ ὑποψηφιότητα στὸν ἐλληνικὸ θρόνον: Α. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ*, Ἀθήνα 1985, 196-21.

67. Ν. Λοβιζέλλης, *Σκέψεις πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἐπὶ τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος*, Ἀθήνα 1862, ε' -στ'.

Saltara στὸν ἐλληνικὸ χῶρο θὰ πλαισιώσει τὴν ἀποτυχία του «ἰταλικοῦ» μεταξουργείου τοῦ Κωνσταντίνου Δουρούτη. Ὁ Ἕλληνας ἐπιχειρηματίας μὲ τὶς ἰταλικὲς διασυνδέσεις θὰ μείνει μετέωρος στὶς οἰκονομικὲς του προσπάθειες στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ νὰ βρεῖ ἀργότερα προσφορότερο ἔδαφος: ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας ἀφομοίωσης δυτικῶν προτύπων.